

Kur'an'da Tevhidin İnşaa Süreci The Establishment Process of Tawhid in Qur'an

Fikrullah ÇAKMAK

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Vaiz, Kelam Anabilim Dalı.
Doctor, Presidency of Religious Affairs, Preacher, Department of Kalâm.
Erzurum / Turkey
fikrullahcakmak@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-4559-7117

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 19 Ocak / January 2018

Kabul Tarihi / Date Accepted: 2 Nisan / April 2018

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

DOI: 10.29288/ilted.381446

Atıf / Citation: Çakmak, Fikrullah "Kur'an'da Tevhidin İnşaa Süreci / The Establishment Process of Tawhid in Qur'an". *ilted: ilahiyyat tetkikleri dergisi / journal of ilahiyyat researches* 49 (Haziran/June 2018/1): 83-103. doi: 10.29288/ilted.381446

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilahiyyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Tevhid İslam inancının özünü oluşturan temel ilkedir. Yaratılışla beraber bütün peygamberlerin Allah adına ortaya koydukları akidedir. Bu inanç tek ilah çevresinde oluşan düşünme biçimini, hayat tarzını ifade eder. Bu bağlamda inanç, ibadet ve muamelat unsurlarının birbirleriyle anlamlı birlikteliğinin sonucudur. Tevhid sadece Allah'ın zatına yönelik söylemler olmayıp Allah-kâinat ilişkisinin nasıl işlediğini belirleyen sistemdir. Bu ilişkide Allah ile kâinat arasında etkin kuvvetler sokuşturmak mümkün değildir. Allah'ın, yaratıklarıyla özeldede ise insanla olan ilişkisi esnasında O'nu pasif konumda bırakacak her türlü inanç ve düşünce tevhidin karşısında yer almaktadır. Bu çalışmada İslam inancının temel doktrini olan tevhid inancının inşa süreci, bu bağlamda şirke yöneltilen eleştiriler Kur'ani perspektiften incelenecektir. Özellikle tevhidi anlatımların yoğunlaştığı alanlar belirlenecektir. Söz konusu anlatımların vahiy sürecindeki anlaşılma şekli ön plana çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Allah, tevhid, şirk, insan, süreç.

Abstract

Tawhid is the main principle that establishes the essence of Islamic belief. It is a religious belief that all the prophets manifest in the name of Allah. This belief expresses the way of thinking, the way of life that occurs around a single god. In this context, faith is the result of a meaningful relation between the worship and islamic law. Tawhid is not only a discourse for the grace of Allah but a system that determines how Allah-universe relation operates. In this relationship, it is not possible to engage active forces between Allah and the universe. All kinds of beliefs and thoughts are in the face of Tawhid that will leave Allah in a passive position during his relation with the creatures and particularly with humans. In this study, the establishment process of the belief of tawhid will be tried to be examined, which is the basic doctrine of Islamic belief. In this regard, criticism directed at polytheism (Shirk) will be examined from the perspective of Qur'an. Especially areas where tawhid narratives intensify will be determined. The narrative will be attempted to be understood in the way of understanding in the revelation process.

Keywords: Allah, tawhid, polytheism (shirk), human, process.

Extended Summary

Tawhid is the basic doctrine of the Islamic faith. Although there were some changes in the rules of law during the revelation period, which started with Hz. Adam and ended with Hz. Muhammad, there was no change in the belief system based on Tawhid. Allah has always propelled the belief in God, which has been kept in the individual and in the society, to Tawhid by sending prophets. However, the man has fallen in shirk because he cannot comprehend Allah's relationship with the universe and the man. The man has deified a set of real or imaginary objects rather than Allah.

As a result of the belief infrastructure of the society in the revelation period and the existence of Hz. Muhammad, Tawhid-based faith was understood properly. However, the events which took place in the Islamic world after Hz. Muhammad have caused to postpone the points

* Bu çalışma 15.01.2018 tarihinde sunduğumuz "Hz. Peygamber Dönemi İtikadi Yapı ve Temelleri (Uluhiyyet)" başlıklı Doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Theological Structure And Foundations of the Time of the Prophet Muhammed (Divinity)" (PhD Dissertation, Atatürk University, Erzurum/Turkey, 2018).

that Qur'an aimed to emphasize in Tawhid. Tawhid, which includes suggestions for God, individual, and the society, has been transformed into unilateral ideological discourses.

In this study, we tried to reveal the method followed by Qur'an to tell Tawhid to the society. Since Qur'an assumes that the faith in a spiritual being is natural, it did not focus on the reality of the existence of Allah, but rather followed the idea that Allah has been the only being that could be divine. It is necessary to eliminate shirk in the minds at first to establish the understanding of Tawhid in the individual. With this aim, the Qur'an potently indicates the weakness of the shirk as an idea and it is a fictitious belief system. It uses rational data for this. Besides this, it reminds the damages given by the shirk to the individual, society, and nature.

The Qur'an then presents the evidence of Tawhid to convince the interlocutors. Because, the strongest way of binding a person to a belief is to provide sound evidence that supports that belief, and satisfies the mind and the spirit. Therefore, it presents evidence for the understanding, lifestyle, and practices of the related society avoiding the evidence which is sloganistic, and hard-to-perceive.

The Qur'an always reminds Tawhid's area of activity to enable the individual fully accept Tawhid in mind and apply it. The expressions, especially about the areas on which the shirk is concentrated and damaged, are emphasized in these parts. Three fundamental behaviors of the first interlocutors of the revelation about their theism against Tawhid seem at the forefront. These are the shirk expressions about Allah, the effectiveness of the false gods in the God-universe relationship, false gods taking Allah's place in rituals from person to God and emotional relationships. The Tawhid statements about these three issues are expressed intensely in the Qur'an. The anthropomorphic God understanding, on which the polytheists have been falsified, is rejected in the Tawhid statement about Allah. An active God who is unlike to living creatures is unknown in nature but entirely active and have ties of affection with the human is described.

The effect of the false gods on the belief system of the first interlocutors of the Qur'an could always be observed. The Gods other than Allah are active beings, especially in the God-universe relationship. In fact, faith in Allah was almost completely made disappear due to the activities of these gods. The Qur'an has rejected all beliefs which remove the idea of Allah partly or completely from the center of existence, place other beings instead of Allah and do not recognize the Godhead and Lordship of Allah properly. It stated that Allah is the only active power in the god-universe relationship in the universe. In this context, Allah's creating ability and will is constantly emphasized. These emphases are for the beliefs aiming at neutralizing Allah or eliminating Allah in Allah-universe relationship. In this context, all the beliefs that try to put other beings rather than Allah into this structure as the effective force and that have a secular perspective, especially for the universe and the human history, have been addressed. The passivization of Allah may be due to a belief, or it may be caused by the individual's and society's relationship with the world. The Qur'an goes into action on these issues with the stories of the past communities and responds to the human who sees his own will on the will of Allah and puts himself at the center of existence, and tells of the impossibility of a life in which Allah is not involved.

The shirk is also seen in the emotional context and the actions from human to the god, i.e. the rituals. The oaths, the worship, and the love of god are included in the scope of this field. Although the first interlocutors of the Qur'an confessed that the creator is Allah in their mind, they did not worship only to Allah. Even though the polytheistic Arabs recognized Allah's a

number of positive characteristics, they worshiped as if Allah did not exist. The angels, jinn, sun, moon, stars, and idols became beings to be worshiped other than Allah. The Qur'an has reported that the worship had to be made just for Allah, not for false gods. Because the false gods that are worshiped other than Allah are the beings created by Allah.

The Tawhid is not a unilateral positive discourse just for god; it is a form of belief which shows positive influences on the beings and human beings, in particular. The Qur'an does not ignore the human aspect of Tawhid while telling the divine dimension of it. Its aspects of the human beings are sometimes expressed through the negativities of the shirk, and sometimes the interlocutors are informed by telling the positive aspects of Tawhid directly. In this context, the psychological and sociological gains offered to the individual and the society by Tawhid are included in the Tawhid expressions in the Qur'an.

GİRİŞ

İslam inancına göre tevhid, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberlerin Allah adına tebliğde buldukları temel akidedir. Vahiy süreçleri içerisinde hukuki kurallarda bir takım farklılıklar olsa da tevhid inancında değişiklik olmamıştır. Tevhid inancında yaratıcı kendisine ortak koşulan sahte tanrılarla yetkilerini bölüşmediği gibi ilişkiye girmiş olduğu insanla da ortaklık kurmamıştır. Allah ile insan aynı kategoride varlıklar olmadıklarından tevhidde yaratıcı ile yaratılmış arasında eşitlik ya da ortaklık yoktur.¹ Tevhidin zıttı olarak ortaya konan şirkte ise maddi varlıkla aşkın varlık arasındaki ilişkinin araçlar olmaksızın gerçekleşmeyeceği savunulmaktadır.²

Kur'an'da Allah'ın varlığının gerçekliği üzerinde fazla durulmamış daha çok ilah olabilecek tek varlığın Allah olduğunun üzerinde durulmuştur.³ Kur'an, Allah'ın varlığını kabul ettiği halde O'nu tanımada ve O'na ibadette yanlıgılara düşenleri asıl hedef kabul etmiştir. Çünkü Kur'an'a göre Allah'ın varlığı inkâr edilemez bir gerçekliktir.⁴ Bütün toplumlarda değişik algulamalar olmasına rağmen bir şekilde tanrının varlığının kabulü Kur'an'ın Allah'ın varlığından ziyade birliğine vurgusunun bir başka sebebi sayılabilir. Bu durum aynı zamanda tanrı fikrinin evrenselliğinin de bir kanıtıdır.⁵ Aslında Allah'ın birliği anlatılırken Allah'ın varlığı baştan kabul edilmiş olmaktadır.⁶

Kur'an'da tevhid akidesi muhataplara sunulurken ilah ve insan boyutu beraber zikredilir. Bu bağlamda tevhid, Allah ve insan adına söylemin mezcedildiği yaşam tarzı olarak sunulmaktadır. Allah'ın tek ilah olması hususunda teolojik söylemlerde bulunmakta bunun yanında tevhidin birey ve topluma kazandırdığı pozitif katkılar da hatırlatılmaktadır. Kur'an başlangıçta, şirk yönelik tenkitleri göz önüne serer. Söz konusu inancın zaafalarını, eksikliklerini ve imkânsızlığını zikreder. Tevhid Allah'a ve insana yönelik hakiki söylem olduğundan tevhidin zıttı olan ve insanın yaratıcısına, kendisine ve topluma yabancılaşmasını ifade eden şirk Kur'an tarafından eleştirilir. Kur'an daha sonra muhatapları ikna etmek için tevhidin kanıtlarını insan aklına sunar. Burada amaç fitratına yabancılaşmış insanın yeniden Rabbini ve kendisini tanımmasını sağlamaktır. Böylece yaşamın her koşulunda tevhid esaslı bir bakış açısı ve hayat tarzı ortaya çıkmış olacaktır. Bunun yanında düşünce ve eylemde tevhid temelli bilinç oluşturmak amacıyla tevhidin psikolojik ve sosyal faydaları da hatırlatılır.

1 Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, trc. Alparslan Açıkgenç (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 35.

2 Yaşar Nuri Öztürk, *Din Maskeli Allah Düşmanlığı Şirk ve Şirke Tepkinin Felsefeleşmesi: Deizm* (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2013), 44.

3 Şinasi Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında* (Samsun: Etüt Yayınları, 1998), 16.

4 Bk. İbrâhim 14/10.

5 Bekir Topaloğlu, *İslam Kelamcılığı ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı* (Ankara: Diyanet İşler Başkanlığı Yayınları, 1979), 110.

6 Veli Ulutürk, *Kur'an-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor* (İzmir: Yeni Akademi Yayınları 2007), 188.

1. ŞİRKİN İPTALİ

Kur'an'da tevhidin inşa sürecinin ilk aşamasını şirk eleştirisi oluşturmaktadır. Şirkin ne olduğu batıl tanrılara yüklenen anlamlar üzerinden aktarılarak Allah'ın birliği ortaya konulur.⁷ Kur'an'ın ilk muhatapları yüce bir tanrının varlığını kabul etmektedirler. Ancak bunun yanında başka tanrıların varlığına da inanmaktaydılar ki bu durum toplumda oldukça yaygın bir inanç şeklidir:⁸ “Onların çoğu, ancak ortak koşarak Allah'a iman ederler” (Yûsuf 12/106)⁹ denilerek şirkin ne kadar etkin ve yaygın olduğu ifade edilmektedir. Toplumda yaygın olan şirk inancına yönelik eleştiri sadece teolojik boyutta olmayıp inancın psikolojik ve sosyal zararları da göz önüne serilerek sistemin tamamına yönelik yapılır.¹⁰

Şirkin kanıtsız ve kökensiz bir inanç olduğu vurgusu Kur'an'ın şirke yönelttiği tenkitlerin başında gelmektedir: “Her kim Allah ile birlikte başka bir tanrıya taparsa -ki bu hususla ilgili hiçbir delili yoktur- o kimsenin hesabı ancak Rabbinin nezdindedir. Şurası muhakkak ki kâfirler iflah olmaz” (el- Mü'minûn 23/117).¹¹ Şirk, akli kanıtı olmayan¹² ve fitrata aykırı olarak ortaya çıkan temelsiz inançlar olarak ifade edilir. Şirkin varlığına yönelik herhangi bir kanıtın olmaması önemlidir. Çünkü delil, sözün geçerliliğinin sebebidir. Delilsiz konuşan kişi sanki hiç konuşmamıştır, dolayısıyla da kanıtsız söz hiç var olmamış gibidir.¹³ Kişiyi inandığı şeye bağlayan en önemli unsur aklını ve ruhunu tatmin edecek yıkılmaz delillerin varlığıdır. Kur'an sahte tanrıların kökeninin ve Allah ile ilişkilerinin olmadığını bildirerek şirki Allah'a iftiranın aksiyonel hali olarak bildirir: “Şu bizim kavmimiz Allah'tan başka tanrılar edindiler. Bari bu tanrılar konusunda açık bir delil getirseler. (Ne mümkün!) Öyle ise Allah hakkında yalan uydurandan daha zalimi var mı?” (el-Kehf 18/15). Bu bağlamda Kur'an müşrik, Yahudi ve Hristiyanların inançlarının tutarsızlıklarına ilişkin reddiyeler sunmaktadır.

Delilsiz, kökensiz inanç olan şirk aynı zamanda büyük bir zulümdür: “Lokman, oğluna öğüt vererek: Yavrucuğum! Allah'a ortak koşma! Doğrusu şirk, büyük bir zulümdür, demişti” (Lokmân 31/13). Şirkin zulüm olarak adlandırılmasının birçok sebebi vardır. Çünkü şirk sadece tanrısal boyutta bir ortaklık olmayıp insanların kendi istenç ve menfaatlerini sahte tanrılar aracılığıyla Allah'ın iradesinin önüne çıkardıkları Tanrı-insan ortaklığının ifadesidir. İnsanın kişisel çıkarlarını ön plana çıkaran şirk sosyal adaletsizliği beraberinde getirecektir. Bunun sonucu olarak toplumda haksızlık ve zulüm yer edinecektir.

7 Öztürk, *Din Maskeli Allah Düşmanlığı*, 93.

8 Öztürk, *Din Maskeli Allah Düşmanlığı*, 22.

9 Ayrıca bk. el-A'râf 7/33; er-Rûm 30/35.

10 Fethi Ahmet Polat, “Mekki Surelerde Müşriklere Yönelik Eleştiriler”, *Kur'an Nüzulünün Mekke Dönemi Sempozyumu Bildirileri* (Çorum, 29 Haziran - 01 Temmuz 2012), ed. Mesut Okumuş (Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 154.

11 Ayrıca bk. el-Hac 22/71; Âl-i İmrân 3/151; el-A'râf 7/71.

12 İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 6: 113.

13 Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-turâs, 1420), 2: 122.

Kur'an şirk inancını cehaletin bir ürünü olarak açıklar. Çünkü cehalet düşüncesizlik ve peşin hüküm vermenin sonucudur ki bu da müşriklerin en belirgin vasfıdır.¹⁴ Müşrikler bilgisizliklerinin farkında olmadan başkalarını da aynı pozisyona çekmek istemektedirler: “De ki: Ey cahiller! Bana Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi emrediyorsunuz?” (ez-Zümer 39/64). Hakikat ise kişisel çıkarların gölgesinden uzak olarak zanna tabi olmadan, tefekkür ve tetkik sonucu ortaya çıkan durumdur. Bundan dolayı Kur'an tevhidin doğruluğunu muhataplarına anlatırken farklı kanıtlar sunarak onların akletmelerini istemektedir.¹⁵

Tevhid inancının temelinde birlik vardır. Tevhidin zıttı olan şirkte ise tam manasıyla ayrımcılık, fırkacılık ve kargaşa hâkimdir: “Dinlerini parçalayan ve bölük bölük olanlardan (olmayın. Bunlardan) her fırka, kendilerinde olan ile böbürlenmektedir” (er-Rûm 30/32). İnsanların, fitratlarına aykırı olarak fani varlıkları tanrı edinmeleri, yaratıcı karşısında sahte otoriterler benimsemeleri birliklilik kuramamalarına sebep olmuştur.¹⁶ Cahiliyye toplumunda cinsiyet, ırk, sosyal konum ve inançtan kaynaklanan üstünlük yarışı en uç noktaya ulaşmıştı. Hakkın değil gücün egemen olduğu bu toplumda önemli olan aşiret ve aşiretin kabulleri idi.¹⁷ Ayrımcılık sadece sosyal dokuda olmayıp aynı zamanda inançta da görülebiliyordu. Bu nedenle Kureyşliler kendilerini hakiki dindarlar olarak adlandırabiliyorlar¹⁸ ibadetlerde bile özel uygulamalarda bulunabiliyorlardı. Söz konusu ayrımcılığın sebebi şirkti. Çünkü şirkin neticesi olarak iddia edilen sahte tanrılar müşriklerin menfaatleri doğrultusunda kullanılıyordu. Aslında topluma ve insana yönelik din adına söylenen sözler tek ilahın adalet ve hikmet dolu sözleri olmayıp kişilerin çıkarları doğrultusunda yalancı tanrılara söylenen düşüncelerdi. Çıkar ilişkisine dayanan dini ilkeler ise ister istemez toplumda ayrımcılığa, kargaşaya neden olmuştu.

Kur'an şirki ayrıca ataperestlik olarak görmektedir. Çünkü bu inancın kökeninde geçmişi takdis etmek, ataların davranışlarını kesin doğru bilip ona göre yaşamak vardır: “Hayır! “Sadece, biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk, biz de onların izinde gidiyoruz” derler” (ez-Zuhruf 43/22).¹⁹ Söz konusu ataperestlik körü körüne bir taklitti. Ecdada nispet edilen her iş güzel olduğundan ataların izinden gitmek Allah'ı takip etmek manasına gelmekteydi.²⁰ Kur'an müşriklerin bu anlamsız davranışlarını tenkit etmekte²¹ “akletmez misiniz, düşünmez misiniz”²² gibi ifadelerle de cahilce taklitten kurtuluşa çağırılmaktadır.

14 Nadim Macit, *Kur'ânâ Göre Şirk* (Doktora Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi, 1991), 211.

15 Bk. el-Mü'minûn 23/80; Mülk 67/3-4; Yâsîn 36/38.

16 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, 2007), 6: 284.

17 Murat Sarıcık, *İnanç ve Zihniyet Olarak Cahiliyye* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2011), 82.

18 Muhammed b. Mükerrrem b. Ali İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru's-sadr, 1414), 6: 56.

19 Ayrıca bk. el-Bakara 2/170; Mâide 5/104; Lokmân 31/21.

20 Öztürk, *Din Maskeli Allah Düşmanlığı*, 58.

21 Seyyid Kutub, *Fi Zilâli'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru's-Şuruk, 1412), 5: 3182.

22 Bk. Hûd 11/51; en-Nahl: 16/12; el-Enbiyâ 21/67; el-el-Mü'minûn 23/80.

2. TEVHİDİN DELİLLENDİRİLMESİ

Muhatabın ikna faaliyeti Kur'an'da tevhidin inşa sürecinin ikinci ayağını oluşturmaktadır. İkna süreci geçmişin hatırlatılması ve akli delillerin sunulmasıyla gerçekleşir. Böylece vahyin ilk muhataplarının zihinlerine hitap edilerek onları tevhid noktasında iknaya çalışılır.

2. 1. Geçmişe Atıf

Kur'an tevhidini delillendirirken önce insanın duygusal bağ kurduğu geçmişine atıfta bulunur. Bunun için peygamberlerin gerçekte hangi yol üzere olduklarından bahsederek zihinlerde tevhidin inşa faaliyetine girişir: “Sonra da sana: “Doğru yola yönelerek İbrahim’in dinine uy! O müşriklerden değildi” diye vahyettik” (en-Nahl 16/123). Söz konusu hatırlatmalar herkesin ortak atası kabul edilen İbrahim üzerinden yapılırca daha da anlamlı hale gelir. Çünkü Hz. İbrahim’in Araplar nezdinde konumu açıktır. Onlar Hz. İbrahim’i ataları saymakta hatta tüm inanç ve geleneklerini ona dayandırmaktadırlar.²³ Muhataplar Yahudi ve Hıristiyanlar olunca bu defa onlar tarafından bilinen ve kabul edilen peygamberlerin tevhidle ilişkisi anımsatılır.²⁴ Bu hatırlatmalar aynı zamanda geçmişlerine atıfta bulunarak kendilerinin doğru yol üzerine olduklarını iddia eden gruplara karşı meydan okuma ve iddialarını yalanlamadır. Çünkü Müşrik, Yahudi ve Hıristiyanların iddialarının aksine gerek İbrahim peygamberin gerekse diğer peygamberlerin getirdikleri vahiyde ortak değer tevhididir.²⁵

2.2. Akli Tefekkür

Tevhidin delillendirmede kullanılan ikinci yol ise akli tefekkür yoludur. Kişinin tefekkür sonucu yaratıcısını tanıması dünyevi korkularından sıyrılarak yalnız Rabbinde güvenmesini sağlayacaktır ki bu insanın çıkış yoludur.²⁶ Yaratma başta olmak üzere Allah’ın kâinat üzerindeki her türlü tasarrufu Kur’an’da tevhidin delili olarak sunulur. Burada özellikle yalancı tanrıların kâinatın varlığında ve devamındaki etkisizlikleri dile getirilir. Eşsiz sistemin varlığı üzerinden Allah’ın birliği gözler önüne serilir.²⁷

Kur’an’da Allah’ın yaratıcılığı üzerinden O’nun zatındaki ve rububiyetindeki tevhid anlatılır. Ancak burada kelami ve felsefi tartışmalarda yer alan zat tevhidini anlaşılmalıdır. Hedef kitle cin, melek, peygamber gibi varlıklara Allah ile soy bağı kurdurup onların ilahlığını ilan eden Müşrik, Yahudi ve Hıristiyanlardır. Bu istidlal yönteminin temel argümanı Allah’ın yaratıcı olması mahlûkatın ise yaratılmış olmasıdır: “Cinleri O yaratmışken kâfirler Allah’a ortak koşular. Körü körüne O’na

23 Bk. Muhammed b. Habib, *el-Munammak fî ahbâri Kureyş* (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1985), 128; Ebâ Muhammed b. Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Maârif* (Kahire: 1992), 616.

24 Bk. el-En'âm 6/74-89; İbrâhim 14/35; el-Enbiyâ 21/51-73; el-Ankebût 29/24-26; el-Hac: 22/26; er-Rûm 30/30; en-Nisâ 4/125.

25 İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadis* (Kâhire: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabî, 1383), 5: 263.

26 Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 43.

27 Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 42.

oğullar ve kızlar uydurdular. Haşa, O onların vasıflandırmalarından yücedir. O, gökleri ve yeri yoktan yaratandır. Zevcesi olmadan nasıl çocuğu olabilir? Oysa her şeyi O yaratmıştır, her şeyi bilir” (el- En’âm 6/100-101). Allah, kendisinin mahlûkatın aksine eşe sahip olmadığını, bu nedenle ondan oğul yada kız tanrıların zuhur etmesinin mümkün olamayacağını belirtir. Bunun yanında O’na kız/oğul diye nispet edilen varlıkların Allah tarafından yaratılmış olduğunu ifade eder. Ayetler özellikle Hz. İsa ile Allah arasında fiziksel bağ kuran Hristiyanların ve cinleri, melekleri Allah’ın kızları olarak düşünen müşriklerin inaçlarını reddetmektedir.²⁸ Mahlûk ile Allah arasında fiziksel bağ kurarak kâinatın sistemini bunlara bağlamak insanın yapabileceği en büyük cahilliklerdendir. Ayetlerde tevhide yönelik tafsili deliller sergilenerek²⁹ muhatapların bu cahillikleri yüzlerine vurulmaktadır.³⁰

Kur’an’da yaratılış üzerinden Allah’ın birliği delillendirilirken özellikle insanın ve evrenin yaratılışı ön plana çıkarılmaktadır: “Sizi bir tek nefisten yaratmış, sonra ondan eşini varetmiştir; sizin için hayvanlardan sekiz çift meydana getirmiştir; sizi annelerinizin karınlarında üç türlü karanlık içinde, yaratılıştan yaratılışa geçirecek yaratmıştır; işte bu Rabbiniz olan Allah’tır. Hükümrânlık O’nundur, O’ndan başka tanrı yoktur. Öyleyken nasıl olur da O’nu bırakıp başkasına yönelirsiniz?” (ez-Zümer 39/6). İnsan kendisinin yaratma özelliğinin olmadığını ve tanıyabildiği varlıklar içerisinde de bu özelliğe sahip başka bir varlığın olmadığını bilir. Bununla birlikte kendisinin ve kendi gibi canlılığı olan varlıkların birden bire ortaya çıkamayacaklarını da yaşam ona göstermektedir. Bundan dolayı Allah, insanın ve diğer canlıların yaratılışını tek ilah oluşuna delil olarak sunmaktadır.

Kur’an canlı varlıkların var oluşunu tevhide delil olarak sunarken bunun yanında evrenin özellikle de gök ve yeryüzünün yaratılışını kanıt olarak sunar: “O ki, birbiri ile ahenktar yedi göğü yaratmıştır” (el-Mülk 67/3). Burada gökyüzünün delil olarak sunulmasının sebebi cahiliyye insanının ona yüklediği anlamdır. Çünkü onlar için gökyüzü; hayatlarında maddi ve manevi büyük öneme sahip güneş, ay, yıldız gibi kutsal varlıkları barındıran mekândır. Kur’an, cahiliyyenin belli ölçüde tanrılık vasfı yüklediği bu varlıkların Allah tarafından yaratılmış olduğunu hatırlatarak bunlar üzerinden kurulmuş şirk inancını reddetmektedir. Yeryüzünün Allah’ın mahluk olduğu hatırlatılırken insanın dünyada yaşaması için gerekli koşulların oluşturulması ve bunun için bir takım tabiat kanunlarının konulması da ön plana çıkarılmıştır.³¹ Ayetlerde amaç, kozmolojik veya bilimsel ilkeleri belirtmek olmayıp muhatapların her an gördüğü varlık ve olaylara yönelik algılarını yönlendirerek bakış açılarını değiştirmektir.³² Böylece her gün görülen ancak farkında olunamayan olayların arkasında

28 Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, 13: 89.

29 Muhammed b. Muhammed Tahir İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-tenvir* (Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1984) 20: 9.

30 Bk. en-Neml 27/60

31 Bk. el-Furkân 25/45-49; Fâtır 35/27-28; el-Câsiye 45/4-6; en-Nahl 16/66-67, 80, 81; er-Rûm 30/46; Yâsin 36/37, 38, 41, 71, 80; Yûnus 10/5-6; Tâ hâ 20/53-55; el-Mû'minûn 23/19-22.

32 Derveze, *et-Tefsîru'l-hadis*, 3: 88.

ilahi kanunların olduğu bu ilahi kanunların da düzmece tanrılar tarafından değil Allah tarafından konulduğu anlatılır.

Temanu yani “uluhiyyet paylaşımının imkânsızlığı” delili Kur’an’ın tevhidin hakikatine yönelik sunmuş olduğu diğer bir akli kanıttır. Kâinata tek bir ilahın değil, birçok ilahın hâkim olması halinde nasıl bir manzarayla karşılaşılacağı veciz bir üslupla anlatılır: “De ki: Eğer söyledikleri gibi Allah ile birlikte başka ilâhlar da bulunsaydı, o takdirde bu ilâhlar, Arş’in sahibi olan Allah’a ulaşmak için çareler arayacaklardı. Allah, onların söyledikleri şeylerden münezzehtir; son derece yücedir ve uludur” (el-İsrâ 17/42-43). Müşriklerin Allah’ı gökteki üst ilah, putları da onun yer-yüzündeki temsilcileri olarak görmesi temanu delilinin zikrini daha da anlşılır kılmaktadır. Kâinata bakıldığında uyum ve dengenin olduğu görülür. Sözkonusu uyum ilahi yetkilerin tanrılar arasında bölüşümünü imkânsız kılar.³³ Kâinata yaşamın son bulmasına neden olacak bir kaosun olmaması herşeyin sahibi, ilahı olan ve varlığı elinde tutan Allah’ın tek olduğunu ortaya çıkaracaktır.³⁴ Kur’an’da kâinattaki nizam üzerinden tevhidin hakikati anlatılırken veciz bir örnek sunulur. Bir kölenin birkaç efendisinin olması şeklindeki cahiliyyede var olan sosyal bir gelenekten yola çıkılarak insanın bile ortak mülkiyeti kabul etmede zorlanması temanu deliline örnek olarak verilir: “Allah, geçimsiz efendileri olan bir adamla, yalnız bir kişiye bağlı olan bir adamı misal olarak verir. Bu ikisi eşit midir? Övülmek Allah içindir, fakat çoğu bilmezler” (ez-Zümer 39/29).³⁵

3. TEVHİDİN ETKİNLİK ALANININ BELİRLENMESİ

Kur’an’ında tevhidin inşa süreci toplumun tevhide uymayan fikir ve davranışlarının hedef alınmasıyla sürekli vurgulanır. Burada özellikle şirk inancının yoğunlaştığı alanlara yönelik anlatımlar önem kazanır. Vahyin ilk muhataplarının tevhide aykırı tanrı inançlarında üç temel davranış ön plana çıkmaktadır. Bunlar Allah’ın zatına yönelik şirk ifadeleri, tanrı-kâinat ilişkisinde sahte tanrıların etkinliği, insandan tanrıya yönelik ritüellerde ve duygusal ilişkide sahte ilahların Allah’ın yerini almasıdır. Kur’an’da bu üç alana yönelik tevhidi anlatımlar yoğun bir şekilde ele alınmaktadır.

Şirk inancında sahte ilahlar put gibi değişik varlıklarda tecessüm etmiş metafizik kuvvetlerdi. Bunlar ya kâinat ve insan üzerinde etkin müstakil tanrılar görevini görür ya da yaratıcı ilahla insan arasındaki iletişimi sağlardı.³⁶ Bu nedenle de: “Onlara, bizi sadece Allah’a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz” (ez-Zümer 39/3).³⁷ diyebiliyorlardı. Putlar bu inançta Arap politeizminde ikinci dereceden ilahlar grubunu oluşturmaktaydı³⁸ ve yaratıcı tanrı ile putlar birbirlerini tamamlayan veya iş

33 Muhammed Hamidullah, *İslam’a Giriş*, trc. Cemal Aydın (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 81.

34 Râzi, *Mefâtihu’l-ğayb*, 23/91.

35 Ayrıca bk. er-Rûm 30/28.

36 Ekrem Sarıkçioğlu, *Din Fenomenolojisi (Dinlerin Mahiyeti ve Tezahur Şekilleri)* (Isparta: Fakülte Kitapevi, 2011), 79-81.

37 Ayrıca bk. el-Ahkaf 46/28.

38 Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, 61.

bölümü yapabilen iki ilah şeklindeydi. Birincisi kâinata ait işlerde müşriklere manevi güç sağlayan,³⁹ yardım ve şefaata umulan,⁴⁰ Allah'a ulaşmada aracı konumunda olan putlar, cinler ve melekler;⁴¹ ikincisi ise mutlak güçlü, herşeyin yaratıcısı yüce varlık olan Allah'tır.⁴² Müşrikler gökteki yüce ilahın (Allah) varlığını kabul etmelerine rağmen⁴³ O'nun insanlarla doğrudan muhatap olabileceğini düşünemiyorlardı. O'na metafizik özellikler taşıyan birtakım aracı tanrılar sayesinde ulaşılabileceklerine ve iletişim kurulabileceklerine inanıyorlardı.⁴⁴ Fakat ikincil ilahların Allah ile onlar arasında aracı olabilmesi için Allah'la bunlar arasında soy bağının oluşması gerekiyordu. Bu nedenle de putlar, melekler, cinler Allah'ın kızları olarak kabul edilmişti.⁴⁵

Müşriklerin antropomorfik tanrı anlayışları, sahte ilahlar ile Allah'ın arasında bir takım fiziksel bağlar kurmaları Kur'an'da zata yönelik tevhidi anlatımları ön plana çıkarmıştır. Zattaki tevhid onun değişik varlıklardan soy edinmediğinin yani insansı tanrı anlayışının tevhide aykırı olduğunun bildirimidir. İnsansı tanrıdan maksat tanrının hem insanlar gibi bir takım fiziksel özelliklere sahip olması hem de insanlar gibi çoğalıp başka tanrıçıklar oluşturmasıdır. Zat tevhidi sadece müşriklere yönelik anlatımlar değildir. Nitekim Necran Hristiyanlarının Hz. Muhammed'e Allah'ın zatının altın, gümüş, yakut veya başka bir kıymetli nesneden mi ibaret olduğunu sordukları bildirilmiştir.⁴⁶ Aynı şekilde Hristiyanların Hz. İsa'yı Allah'ın oğlu olarak gördükleri Kur'an'da ifade edilmiştir.⁴⁷ Bunun yanında Yahudilerin de: "Uzeyr Allah'ın oğludur" (et-Tevbe 9/30), "Ey Mûsâ! Allah'ı açıkça görmedikçe sana asla inanmayız" (el-Bakara 2/55). gibi ifadeleri, ilahlarını millileştirme tarzları,⁴⁸ Hristiyanların ve Yahudilerin tanrının mahiyeti hususunda antropomorfik bir anlayışa sürüklendiklerini göstermektedir. Bu nedenle Allah'ın zatına ait tevhidi anlatımlar bu gruplara karşı da cevaplar barındırmaktadır.

Allah'ın zatındaki tevhid müşriklerin sahte ilahlara tanımış oldukları şefaata hakkının⁴⁹ da reddini gerektirmektedir.⁵⁰ Zira şefaata Allah ile putların temsil ettiği diğer ilahlar arasındaki fiziksel bağ sonucu ortaya çıkan ortaklıktan kaynaklanmaktadır.

39 Bk. el-İsrâ 17/56-57.

40 Bk. ez-Zümer 39/3.

41 Bk. Yûnus 10/18.

42 Remzi Kaya, "Vahiy öncesi Hicaz'da Müşrik Arapların İnanç Esasları", *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu Bildirileri (İstanbul, 01-03 Temmuz 2011)*, ed. Mevlüt Gündör (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2011), 135.

43 Bk. el-Mü'minün 23/84-85; el-Ankebût 29/61-63; ez-Zuhruf 43/87.

44 İsrail Balcı, *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 81.

45 Bk. el-İsrâ 17/40; el-En'âm 6/100-103; en-Nahl 16/51; es-Saffât 37/1-5, 149-159; ez-Zuhruf 43/15; el-Enbiyâ 21/26.

46 Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, 32: 357.

47 Bk. el-Bakara 2/116; el-Mâide 5/72.

48 İbrahim Coşkun, "Teşbih ile Tenzih Arasında S. Amidi'nin Allah'ın Sıfatlarını Yorumlamadaki Metodu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2001): 28.

49 Bk. ez-Zümer 39/43; Yûnus 10/18.

50 Bk. Yûnus 10/18.

Müşrikler, melekleri, putların arkasındaki güç ve aynı zamanda Allah'ın kızları olarak kabul ettiklerinden dolayı onlar vesilesi ile Allah'a ulaşacaklarına inanmışlardı.⁵¹ Allah meleklerin de şefaathaklarını kendi iradesine bağlamakta ve cahiliyenin tevhide aykırı şefaathak inancını yıkmaktadır: “Göklerde nice melek var ki onların şefaathakleri, dilediği ve hoşnut olduğu kimse için Allah'ın izin vermesi dışında, bir işe yaramaz” (en-Necm 53/26). Kur'an, Cahiliyye tarafından bir şekilde fiziksel bağ kurularak şefaathak kabul edilen ilahları reddedip Allah'ın zatından böyle varlıkların sudur etmediğini vurgular. Bunu yaparken de tenzihi bir dil kullanarak Allah'ın bütün bu yakıştırmalardan münezzeht olduğunu belirtir.⁵²

Kur'an'da tevhide anlatımın yoğunlaştığı diğerk bir alan ise Allah-kâinat ilişkisidir. Tevhidin bu yönü sonradan rububiyyet tevhide olarak isimlendirilmiştir. Burada vurgu; Allah'ın kâinatın her anında etkin ve ortaksız tek güç oluşudur. Bu vurgunun simgeleştirdiği kavram ise Rabtır. İlah olabilme yaratmayı, sahip olmayı, hükmetmeyi gerektirdiğinden Kur'an, Allah'ın tek ilah olduğu gerçeğini ifade ederken O'nun aynı zamanda tek Rab olduğu gerçeğini hiçbir zaman eksik bırakmaz.⁵³ Allah mahlûkla olan ilişkisi esnasında yaratan, rızık veren, sahip olan, zarar ve fayda veren, öldüren, diriltten, hidayet ve dalalet sağlayan varlıktır. Kur'an bütün bu fiillerin faili olarak Allah'ı zikreder: “Allah, (o yüce varlıktır) ki sizi yaratmış, sonra rızıklandırmıştır; sonra O, hayatınızı sona erdirecek, daha sonra da sizi (tekrar) diriltecektir. Peki, sizin (Allah'a eş tuttuğunuz) ortaklarınız içinde bunlardan birini yapabilecek var mı? Allah onların ortak koştuğlarından münezzehtir ve yücedir” (er-Rûm 30/40). Allah'ın zatında birliğini kabul edip söz konusu fiillerde etkinliğini azaltmak O'nu atıl ve güçsüz olarak kabul etmek demektir ki bu da imanla bağdaştırılamaz.⁵⁴ Kur'an her daim Allah'ın kâinatla olan ilişkisinde O'nun etkinliğine vurgu yapar. Bunun sebebi vahiy sürecindeki muhatapların düşünce tarzlarıdır. Çünkü Müşrikler putlarının üzerinde yüce yaratıcı olarak Allah'ı kabul etmelerine rağmen O'nun insanla olan ilişkisinde aracı tanrılar kabul etmekteydiler. Sahte aracı tanrılar ise zamanla Allah'ın varlığa yönelik her türlü eylemini gerçekleştiren tanrılara dönüşmüştü. Kur'an daima Allah'ın etkinliğinden bahsederek varlık üzerindeki tek iradenin Allah olduğunu hatırlatır.⁵⁵

Yaratıcı ve hükümdar olan Allah, insanı yalnız bırakmamış onun dünyada varlığını sürdürebilmesi için rabliğini her an göstermiştir. Ona rızık, mülk, soy gibi nimetler bahşetmiştir. Söz konusu imkânlar Allah'ın insana yönelik merhametle yoğunlaşmış rabliğinin tezahürüdür.⁵⁶ Kur'an'da rızıkın vesileleri olarak görülen gök, yer ve hayvanların yaratılması, rüzgâr ve yağmurların kontrolü gibi hususlar Allah'ın fiili

51 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 345.

52 Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre İman Esasları ve Kader Sorunu* (Ankara: Atay Yayınları, 2013), 60.

53 Ulutürk, *Kur'an-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, 36.

54 Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Tevhid* (İstanbul: Nun Yayınları, 1995), 210.

55 İbn Aşur, *et-Tahrir ve't-tenvir*, 11: 305.

56 H. A. Ali, “Rubûbiyyet”, trc. Aydın Topaloğlu, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/29 (2005): 205.

olarak zikredilir. Bunun yanında “mülk” olarak adlandırılan insanın elde ettiği her türlü kazanç Allah'a nispet edilir. Allah insanların hayatlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan azıkları, neslin devam etmesini⁵⁷ ve daha nice nimeti⁵⁸ kendisine nispet etmekte ve bu faaliyet esnasında da inanan-inkârcı ayrımını yapmamaktadır.⁵⁹ Bütün bu fiillerin Allah'a nispeti uluhiyyetin sadece O'na ait olduğunu ifade etmek içindir. Rızıklarını, korunmalarını kısacası başlarına gelebilecek iyi veya kötü her türlü olayı putlardan pekleyen bir topluluk için bu hatırlatmalar oldukça anlamlıdır. Ayrıca Kur'an'ın ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla müşriklerin önemli bir kısmı Allah'ın en yüce Rab sıfatıyla rızık verici olduğunu kabul etmekteydiler.⁶⁰ Allah, muhataplarına bilinçaltılarında yatan fakat zamanla şirk inancıyla tamamen silik bir hale gelen inançlar üzerinden seslenerek onları uyarmakta ve azarlamaktadır.

Kur'an'da insanın fiziksel ihtiyaçlarına yönelik tevhidi anlatımların yanında manevi ihtiyaçları da hatırlatılmakta ve hidayet-dalalet tevhidi anlatımlar içerisinde zikredilmektedir. Kendisine kulluk yapan insanı hakka ve doğruya yöneltmek, ona neyin hak, neyin batıl olduğunu bildirmek tanrı olmanın en önemli vasfıdır. Çünkü insanın hatalardan ve yanlış düşüncelerden kurtulup doğruya yönelmesi onun için en büyük manevi ihtiyaçtır. Bu nedenle birçok ayette insanı sadece Allah'ın doğruya, hidayete erdireceği bildirilmiş ve bu ifadeler tevhidî üslubun anlatım şekli olmuştur. İnsanın faydasına veya zararına sebep olacak durumları tespit eden ve bildiren varlığın putlar olmadığı, onların böyle bir gücü ellerinde tutmadığı belirtilmiştir.⁶¹ “De ki: Ortak koştuğunuzdan hakka iletecek olan var mı? De ki: “Hakka Allah iletir.” Öyle ise hakka ileten mi uyulmaya daha lâyıktır; yoksa hidayet verilmedikçe kendi kendine doğru yolu bulamayan mı? Size ne oluyor? Nasıl (böyle yanlış) hükmediyorsunuz?” (Yûnus 10/35). Putların ve onlarla simgeleşmiş diğer varlıkların sahte olduğunu söylemek için, onların insanı hakka, hidayete erdiremeyeceği belirtilir. Hidayet ve dalalet verenin sadece Allah olduğunun belirtilmesi aynı zamanda kendilerini gerçek dindarlar olarak doğru yolda gören Araplar'a⁶² yollarının yanlış olduğunu söyleme şeklidir.⁶³ Bu ifadeler Allah'a ortak koşulan putların yanında, vahyin ilk muhataplarının zihinlerinde var olan ve putlarla aynı işlevi gören melek, cin, Mesih ve Üzeyr gibi varlıkları da içine almaktadır.⁶⁴

Vahiyle muhatap olan ilk inkârcılar bir takım olumlu vasıflarla tanımış oldukları Allah'ı ve varlığını itiraf etmiş olsalar bile O'na ibadet etmiyorlardı. Melekler, Cinler,

57 Bk. en-Nahl 16/72.

58 Bk. Fâtır 35/12; Lokman 31/20.

59 Bk. el-Bakara 2/126

60 Bk. Yûnus 10/31.

61 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4: 530.

62 Mehmet Yalar, “Din Faktörü Işığında Cahiliye Şiirine Bir Bakış”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2006): 26-28.

63 Bk. el-En'âm 6/117; el-Furkân 25/42.

64 Vehbe Zuhayli, *et-Tefsiru'l-münir* (Dimeşk: Dâru'l-fkr, 2009), 11: 172.

Güneş, Ay, yıldız ve putlar Allah dışında tapınılan, ibadet edilen varlıklara dönüşmüştü.⁶⁵ Daha sonraları ubudiyet tevhidi olarak isimlendirilecek olan bu alanda da muhatapların davranışlarından dolayı Kur'an tevhidi anlatımları ön plana çıkarmaktadır. Çünkü tevhid, sadece bir düşünce, inanç sistemi olmayıp aynı zamanda içerisinde bir takım davranışları, ibadetleri de barındıran sistematik bir yapıdır. Kulluğun, ibadetlerin Allah'a has kılınması dinin temel olgusu olup bunun olmadığı bir din tevhid olamaz.⁶⁶ Tevhidin karşısındaki şirkin en büyük problemi dinin Allah'a has kılınmamasıdır.⁶⁷ Allah'ı birleme herşeyi ile tevhid etrafında şekillenmiş bir hayat programıdır. Bu program insanın zihninde başlayıp davranışlarıyla devam eder: “De ki: “Dini Allah'a halis kılarak O'na kulluk etmekle emrolundum.” “Ve Müslümanların ilki olmakla emrolundum.” De ki: “Rabbime karşı gelirim, doğrusu büyük günün azabından korkarım.” De ki: “Ben, dinimi Allah'a halis kılarak O'na kulluk ederim” (ez-Zümer 39/11-14).⁶⁸ İnsanın Allah'a karşı düşüncede olduğu gibi amelde de tevhidi ortaya koyması şirk ve riyadan uzak olarak ibadetini yalnız O'na sunmasıyla mümkündür.⁶⁹ O nedenle Allah Hz. Muhammed'in diliyle şöyle buyurmuştur: “De ki: “Namazım, ibadetlerim, hayatım ve ölümüm, âlemlerin Rabbi Allah içindir. O'nun hiçbir ortağı yoktur; böyle emrolundum ve ben Müslümanların ilkiyim” (el-En'âm 6/162-163).⁷⁰ İbadetler sadece tek olan Allah'a yapıldığı takdirde Allah ile insan arasındaki ilişkide ilahlığın sınırı ile kulluğun sınırı belirlenmiş olur. Tevhidin etkilerinin insanın hayatında ve uygulamalarında görünmesi onu sadece dil ile ifade edilen bir lafız olmaktan çıkarıp insan tarafından içselleştirilmesini sağlar.

İbadetin bir çeşidi olan dua da tevhidi anlatımın yoğunlukla işlendiği alandır. Dua Allah insan ilişkisinde kula yaratıcısını hatırlatan en önemli davranıştır. Bu nedenle Hz. Peygamber duayı ibadetin kendisi olarak adlandırmıştır.⁷¹ Dualara karşılık verebilme uluhiyyetin gereği olduğundan Kur'an'da inkârcılara sahte ilahların bu vasıftan yoksun olduğu daima hatırlatılır.⁷² Müşrikler, kulluğun en değerli göstergesi olan dualarını putların gücüne veya aracı tanrılar olmalarına güvenerek onlara yapmışlardı.⁷³ Allah, insanın tanrıya yönelik fiillerinin her alanında olduğu gibi duasında da yalnız kendisine niyazda bulunulmasını müşriklerin putlara yaptığı duanın anlamsızlığı üzerinden belirtmektedir: “El açıp yalvarmaya lâayık olan ancak O'dur. O'nun dışında el açıp dua ettikleri onların isteklerini hiçbir şeyle karşılamazlar. Onlar ancak ağzına gelsin diye suya doğru iki avucunu açan kimse gibidir. Hâlbuki

65 Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 26: 421.

66 Öztürk, *Din Maskeli Allah Düşmanlığı*, 87.

67 Öztürk, *Din Maskeli Allah Düşmanlığı*, 31.

68 Ayrıca bk. ez-Zümer 39/1-3

69 Muhammed b. Mustafa Ebüssüüd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ila mezâyâyı kitâbî'l-Kerîm* (Beirut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî), 7: 246; Hüseyin b. Mes'ud b. Muhammed Beğavî, *Meâlimu't-tenzîl fi tefsiri'l-Kur'an* (Beirut: Daru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 1420), 4: 82.

70 Ayrıca bk. el-Mü'min 40/65.

71 Tirmizî, “Deavât”, 1; Ebû Dâvûd, “Tefriü Ebvâbi'l-Vitr”, 23.

72 Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, trc. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat), 248.

73 Mustafa Çağrıç, “Arap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3: 319.

(suyu ağzına götürmedikçe) su onun ağzına girecek değildir. Kâfirlerin duası kuşkusuz hedefini şaşırmıştır” (er-Ra’d 13/14).⁷⁴ Dua yalnızca bir olan Allah’a yapılır. Çünkü putlar insana fayda ve zarar sağlamayacağı gibi Allah karşısında hiçbir gücün de böyle bir etkinliği söz konusu değildir.⁷⁵ Ayetlerde bu husus belirtilirken yalnız cansız putlar kastedilmemekte ayrıca Allah dışında tanrılaştırılan her türlü varlık “duaya icabet edemeyecekler” grubuna girmektedir.⁷⁶ Çünkü gökte ve yerde varlığını sürdüren bütün mevcudat ona boyun eğmiş konumdadır: “Göklerde ve yerde bulunanlar da onların gölgeleri de sabah akşam ister istemez sadece Allah’a secde ederler” (er- Ra’d 13/15). Bu nedenle dua da ancak Allah’a yapılır.

Kur’an’ın inşa ettiği tevhidi anlayış ibadet boyutunda kendini gösterdiği gibi aynı zamanda insandan Allah’a yönelik duygularda da kendini hissettir. Tevhit inancına göre insanın gönlündeki ilahi sevginin muhatabı Allah olmazsa orada şirk vardır:⁷⁷ “İnsanlardan bazıları Allah’tan başkasını Allah’a denk tanrılar edinir de onları Allah’ı sever gibi severler. İman edenlerin Allah’a olan sevgileri ise (onlarınkinden) çok daha fazladır” (el-Bakara 2/165). Müşrikler Allah dışında tapındıkları varlıkları severler ve onlarla övünüp iftihar ederlerdi.⁷⁸ Ancak onların sevgisi samimiyetten uzak, çıkara dayalı idi. Çıkarlarına uygun düştüğü takdirde tanrularına sevgileri artar⁷⁹ ancak istedikleri sonuçları elde edemediklerinde rahatlıkla putlara saygısızlık yapar ve bunu da önemsemezlerdi.⁸⁰ Buna karşılık tevhid Allah’a karşı koşulsuz ve çikarsız muhabbeti esas alır. Allah sevgisinin önüne geçebilecek her türlü duygu tevhidin en büyük karşıtıdır.⁸¹ İlahi sevgi Kur’an’da Medine’de işlenen bir husustur. Muhataplar münafıklar ve müşrikler olduğunda şirkten arındırılmış tevhid eksenli sevgi teması ön plana çıkmaktadır. Buna karşılık muhataplar Müslümanlar ise bu takdirde sevi insanın yaratıcısıyla olan duygusal bağını ifade eder. Burada sevginin ölçüsü ise müslümanın hayatını Allah’ın iradesine göre düzenlemesi ve Allah’ın sevgisini hayatındaki bütün değerlerin önüne geçirmesidir.⁸²

4. TEVHİDİN BİREYE VE TOPLUMA ETKİLERİ

Tevhid sadece tanrıya ait, tek taraflı olumlu söylem olmayıp mahlûkata özeldir ise insana yönelik pozitif etkilerinin görüldüğü inanç şeklidir. Kur’an tevhidin ilahi boyutunu anlatırken, insana ait yönünü de hiçbir zaman boş bırakmaz. İnsana ait yönleri, bazen şirkin olumsuzlukları üzerinden dile getirilir bazen de doğrudan tevhidin olumlu yönleri bildirilerek muhataplar bilgilendirilir.

74 Ayrıca bk. Fâtır 35/14; el-Hac 22/12-13.

75 Muhammed Seyyid Tantâvî, *et-Tefsiru’l-vâsîd li’l-Kur’âni’l-Kerim* (Mısır: Dâru Nahda), 7: 460.

76 Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 5: 147-148.

77 Abdurrahman Kurt, *İslam’ın İlk Döneminde İmanın Toplumsal Yansıması* (Bursa: Emin Yayınları, 2009), 63.

78 Ebû Ca’fer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Târihu’t-Taberî* (Beyrut: Dâru’t-turâs, 1387), 3: 279.

79 Ramazan Altuntaş, *Bütün Yönleriyle Cahiliyye* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2007), 145.

80 Muhammed b. Habib, *el-Muhabber* (Beyrut: Dâru’l-âfâki’l-cedîde, ts.), 332.

81 Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1: 560.

82 Bk. et-Tevbe 9/24; Tirmizî, “Deavât”, 72.

İnsan dünya hayatında sürekli olarak risklerle karşı karşıya olan bir varlıktır. Söz konusu tehlikeler, riskler içerisinde yaşayan insanın zaruri ihtiyaçlarından sonra en önemli ihtiyacı güvendir. Sınırlı güçlerle donanmış olan insanın kendine mutlak manada güven ortamı oluşturması imkânsızdır. Bu nedenle kendisinden güçlü bir varlığın güvencesine muhtaçtır. Tevhid insanın bu ihtiyacına cevap vermektedir: “O, doğunun ve batının Rabbidir; O’ndan başka tanrı yoktur. Öyleyse O’nu vekil tut” (el-Müzzemmil 73/9). Allah’ı uluhiyyetin tek sahibi kabul edip sadece ona güvenmek, evrendeki tek otoritenin O olduğunu kabul etmek tevhidin bir sonucudur.⁸³ İnsanın Allah’ı kâinatın tek etkin otoritesi olarak kabul etmesi; onu korkularla dolu dünya hayatında güvende tutacaktır. İnsan tevhidle birlikte Allah dışındaki bütün güçlerin faniliğinin ve yaratıcı kudret karşısındaki geçersizliğinin farkına varır, dolayısıyla dünya hayatında güven içerisinde yaşar: “Allah’ın izni olmaksızın hiçbir musibet isabet etmez. Kim Allah’a inanırsa, Allah onun kalbini doğruya götürür. Allah her şeyi bilendir. Allah’a itaat edin, Peygamber’e de itaat edin. Yüz çevirirseniz bilin ki, elçimize düşen apaçık bir duyurmadır. Allah; O’ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Müminler yalnız Allah’a dayanıp güvensinler” (et-Tegâbün 64/11-13).

Tevhidin insan benliğinde oluşturduğu güven duygusu Kur’an’da Mekke ve Medine dönemlerinde farklı şekillerde işlenmiştir. Tevhidin bir güvence olduğunu bildiren Mekki ayetlerde, Allah dışında tanrıların güvensizliğinden, dostluğunun anlamsızlığından bahsedilir. Tevhidle gelen güven Kâbe üzerinden muhataplara hatırlatılır.⁸⁴ Çünkü Fil Olayı ile birlikte Arapların katında Kâbe’nin dokunulmazlığı daha da artmış bunun sonucu olarak Kâbe’nin bekçiliğini yapan Kureyş’in saygınlığı pekişmiştir. Böylece onlar da ticaret için yaptıkları yolculuklarını itimat içerisinde tamamlamışlardır. Söz konusu durum Arap Yarımadası’nda güvenlik otoritesinin olmadığı, emniyetin en az hissedildiği dönemde gerçekleşmiştir.⁸⁵ Bu emniyet ortamını sağlayan ise yalancı tanrılar olmayıp Kâbe’nin Rabbi olan Allah’tır. Medeni ayetlerde ise Allah’a güven tevhidin pratik yansıması olarak belirir. Müminler Medine’de eş, çocuk, dünya malı gibi unsurlarla imtihana tabi tutulduklarında tek olan Allah’a güven, onları her türlü imtihanında başarılı kılacaktır. Çünkü zarar veren de, fayda verende yalnız Allah’tır.⁸⁶

Tevhidin oluşturduğu güven duygusu beraberinde ruh huzurunu da getirecektir. Tevhidin, tek güce dayalı teslimiyeti inancın temelini yerleştirmesi insandaki sükûn ve huzurun kaynağını oluşturur:⁸⁷ “Allah, çekişip duran birçok ortakların sahip olduğu bir adam (köle) ile yalnız bir kişiye bağlı olan bir adamı misal olarak verir. Bu ikisi eşit midir? Hamd Allah’a mahsustur. Fakat onların çoğu bilmezler” (ez-Zümer

83 Kutub, *Fi Zilâli’l-Kur’an*, 6: 3746.

84 Bk. Kureyş 106/1-4.

85 Kutub, *Fi Zilâli’l-Kur’an*, 6: 3982.

86 Nasr bin Muhammed bin Ahmed bin İbrahim Ebü’l-Leys Semerkandi, *Bahrü’l- ulûm (Tefsiru’l-Semerkandi)* (Beyrut: Dâru’l-kütübü’l-ilmîyye, 1993), 3: 371.

87 Öztürk, *Din Maskeli Allah Düşmanlığı*, 82.

39/29). Şirkin karşısında tevhidin sağladığı huzur dönemin toplumunda görülen birçok efendiye sahip kölelik uygulamaları üzerinden anlatılır. Bu örnek aynı zamanda şirk inancının insan ruhiyatında oluşturduğu travmaları, tezatları da göz önüne sermektedir. Çünkü çok tanrılı bir sistem içerisinde insan hangi tanrının kendisine daha faydalı olacağını bilemez. Hayatın karmaşasında hangisinin hangi yönde kendisine yardımcı olacağını kestiremez. Nitekim bu kafa karışıklığı nedeniyle Müşrikler bazen en basit bir olayda putların tanrılığını inkâr edip, onlara hakaret edebiliyorlardı.⁸⁸ Buna karşılık tevhid esasına sarılmış olan mümin bu kafa karışıklığından, çelişkiden kurtularak kime nasıl kulluk edeceğini bilir ve ona sarılır.⁸⁹ Muvahhid, dünya hayatındaki yolculukta istikametini şaşırmadan tamamlar. Çünkü onun bu yolculukta tek bir efendisi vardır, o da Allah'tır.

Tevhid aynı zamanda insanın fitratı, öz benliği ile en uygun inanç biçimidir.⁹⁰ Ayetlerde Allah'ın gerçek Rab olduğu bildirilerek⁹¹ ontolojik olarak tek ilaha inanmanın kolaylığı belirtilmektedir. İlahların çok olması düzenin bozulmasına ve kaosa neden olacaktır. Buna karşılık tek ilahla birlikte intizam oluşacaktır.⁹² Tek ilah inancı, müsbet şeyleri anlamaya hazır olan akla daha kolay gelecektir.⁹³ Kişinin tek bir ilahı kabul etmesi tanrı-insan ilişkisi yönünden de ona kolaylıklar sunacaktır. Çünkü tanrı ile insan arası ilişkilerde tanrı tarafının tek bir otorite tarafından temsil edilmesi, insanın yaratıcısını daha iyi tanımasını, hangi fiillerde bulunabileceğini bilmesini kolaylaştırır.

Tevhidin insan psikolojisinde sağladığı pozitif etkiler toplumlar için de geçerlidir. Kur'an özellikle tevhidin sosyal düzeni sağlayan en önemli etken olduğunu belirtir.⁹⁴ Toplumdaki din, eğitim ve hukuk gibi kurumların birbirleriyle uyumu olarak ifade edilebilen sosyal düzen, tevhid inancının insanlığa sunduğu faydalardan biridir.⁹⁵ Çünkü Mekke toplumunda şirkin neden olduğu toplumsal problemler bulunmakta idi. Siyasi düzen oluşturmada sorunlar yaşayan, bütün güçlerini kendilerinden ve kabilelerinden alan Hicaz halkı fırsat bulduklarında sosyal düzeni bozabilen öldürme, yağmalama, hırsızlık, tecavüz, gibi davranışları rahatlıkla sergileyebiliyorlardı.⁹⁶ Bu durum Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir: “Bunun gibi ortakları, müşriklerden çoğuna çocuklarını (kızlarını) öldürmeyi hoş gösterdi ki, hem kendilerini mahvetsinler hem de dinlerini karıştırıp bozsunlar! Allah dileseydi bunu yapamazlardı. Öyle ise

88 İbn Habîb, *el-Muhabber*, 332.

89 Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 4: 318.

90 Resul Öztürk, “İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru Ve Bu Tasavvurun İslam'ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/2 (2008): 125.

91 Bk. Yûnus 10/32; el-Kehf: 18/44; Tâ hâ 20/114; el-Hac 22/6; en-Nûr 24/25.

92 Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 18: 458.

93 Muhammed İkbâl, *Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, trc. Ahmet Asrar (İstanbul: Birleşik Yayınları, ts.), 16.

94 Polat, “Müşriklere Yönelik Eleştiriler”, 152.

95 Kurt, *İslam'ın İlk Döneminde İmanın Toplumsal Yansıması*, 96.

96 Haşimi Rafsanjani v.dğr., *İslam Öncesi Cahiliyye ve Günümüzde Din Gerçeği*, trc. Hasan Çiftçi - Nimet Yıldırım (Erzurum: İhtar Yayınları, ts.), 13.

onları uydurdıkları ile başbaşa bırak!” (el-En’âm 6/137). Sahte ilahlar etrafında kümelenen şirk inancı onları sosyal düzenin temelini oluşturacak ahlaki erdeme ulaştırmıyordu. Zira putlar ilahi güç olmaktan ziyade kabilenin özerkliğini sağlayan, soy bağıını kuvvetlendiren unsurlardı.⁹⁷ Bunun yanında her kabilenin, hatta bireyin kişisel tanrısı olduğundan bunlardan ortak bildiri çıkması mümkün değildi. Toplumda sosyal düzeni sağlayacak kurallar, ahlaki erdemler dinin değil çikara dayalı örf, adet ve geleneklerin ürünüydü.

Tevhid inancında toplumsal birlikteliği, düzeni oluşturmak için önce tek otorite merkezli inanç ortaya konulur. Bunun için önce Allah karşısında ilah kabul edilen bütün varlıkların acziyeti dile getirilerek ilahlıkları reddedilir.⁹⁸ Kâinat üzerindeki mutlak güç olarak Allah zikredilerek insan hakkında söz söyleyebilecek tek varlığın Allah olduğu belirtilir. Bunun sonucu olarak sosyal düzeni oluşturacak ilkeler menfaate dayanmadan, birbirini nakzetmeden adalet temelli olarak tek merkezden oluşturulur. Böylece evrensel düzen sağlandığı gibi⁹⁹ aynı zamanda ahlaki öğretilerle toplumsal düzen de sağlanmış olur. Daha sonra tevhid inancı toplumda din kardeşliğine dayalı sosyal nizam ve birlikteliği oluşturur. İnsanı sahte ilahların egemenliğinden kurtarıp tek olan Allah’ın otoritesine bağlama pratiği toplumu ırkçılığa sürükleyen duygulardan kurtaracaktır. Çünkü müşrikler için asabiyet aslında biyolojik birliktelik olmayıp şirkin etkisi sonucu ortaya çıkan inanç birliğidir. Toplumda yüzlerce ilahın olması inanç birliğini ortadan kaldırdığı gibi birleştirici değil ayrıştırıcı olan¹⁰⁰ asabiyeti kuvvetlendirmiş ve dolayısıyla da toplumsal birliği ortadan kaldırmıştır. Tevhid ise ilahları teke indirerek inanç birliğini oluşturan buna bağlı olarak da toplumsal birliği sağlayan yegane sistemdir.

SONUÇ

Tevhid Hz. Âdem’le başlayan insanlık tarihine yönelik Allah’ın en büyük davetidir. Bu davet insana yapılmış zihinsel çağrı olmayıp olmayıp düşüncüyü ve hayat tarzını şekillendiren sistemin adıdır. Hz. Peygamberle başlayan vahiy süreciyle birlikte söz konusu sistem muhatap olunan kitlenin düşünce ve davranış biçimleri dikkate alınarak oluşturulmaktadır. Bireyde tevhidi anlayışı oturtabilmek maksadıyla önce zihinlerde var olan şirkin yıkılması gerekir. Bu maksatla Kur’an yoğun bir şekilde şirk inancının bir fikir olması yönüyle zaafalarını ve uydurma bir inanç sistemi olduğunu belirtir. Bunun yanında şirkin bireye, topluma ve tabiata verdiği zararları hatırlatır. Kişinin zihninde şirk imha edilince tevhidi inşa sürecine başlar. Bu maksatla sloganik, insan tarafından algılanması zor delillendirmelerden uzak durarak tamamen muhatap

97 Mehmet Salih Arı, “Cahiliyye Toplumundan Medeni Topluma Geçiş Süreci: Yeni Bir Sosyal Düzen Doğuşu”, *İstem Dergisi* 2/4 (2004): 177.

98 Bk. el-A’râf 7/191-195; Yâsin 36/74-75; Tâ hâ 20/88-89.

99 Bk. el-Furkân 25/2.

100 Tahsin Koçyiğit, “Asabiyetten Uhuuvete -Medine’de Hz. Peygamber’in İslam Kardeşliğine Dayalı Bir Toplum Oluşturma Stratejisi Üzerine-”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/41 (2015): 13.

olduğu kitlenin anlayışına, yaşayışına ve pratiklerine yönelik kanıtlar sunar. Kısacası Kur'an insan aklının tevhidi kabullenebilmesi için önce zihinsel altyapıyı oluşturur.

Tevhid inancı sonraki dönemlerde Kur'an'ın muhatap olduğu genel insan kitlesinin zihinsel algılamalarından uzak teolojik veya ideolojik söylemlere dönüşmüştür. Hâlbuki Kur'an tamamen insan pratiğine, zihnine uygun olarak tevhidi tanıtır, sınırlarını belirler. Bunun için yine vahiy sürecindeki muhataplarının tanrı-insan ve tanrı-evren ilişkilerini hedef alır. Bütün bu ilişkilerde Allah'ı atıl konuma iten, insanın benliğini veya tabiatın fiziksel olaylarını ön plana çıkaran şirk inancını reddeder. Varlığın temeline Allah fikrini yerleştirir. Bunun yanında tevhidin bireye ve topluma ait tarafını da hiçbir zaman eksik bırakmaz.

KAYNAKÇA

- Ali, H. A. "Rubûbiyyet". Trc. Aydın Topaloğlu. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/29 (2005): 205-219.
- Altıntaş, Ramazan. *Bütün Yönleriyle Cahiliyye*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2007.
- Arı, Mehmet Salih. "Cahiliyye Toplumundan Medeni Topluma Geçiş Süreci: Yeni Bir Sosyal Düzen Doğuşu". *İstem Dergisi* 2/4 (2004): 173-188.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'a Göre İman Esasları ve Kader Sorunu*. Ankara: Atay Yayınları, 2013.
- Balcı, İsrafil. *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Beğavî, Hüseyin b. Mes'ud b. Muhammed. *Meâlimu't-tenzîl fi tefsiri'l-Kur'an*. 5 cilt. Beyrut: Daru İhyâ't-turâsî'l-Arabî, 1420.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-beyân*. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.
- Coşkun, İbrahim. "Teşbih ile Tenzih Arasında S. Amidi'nin Allah'ın Sıfatlarını Yorumlamadaki Metodu". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2001): 22-59.
- Çağrı, Mustafa. "Arap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 317-321. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Derveze, İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs*. 10 cilt. Kâhire: Dâru İhyâ'l-kütübî'l-Arabî, 1383.
- Ebü Dâvud, Süleyman b. Eş'as. *Sünenü Ebi Dâvud*. 4 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ebü'l-Leys Semerkandî, Nasr bin Muhammed bin Ahmed bin İbrahim. *Bahrü'l-ülûm (Tefsîru'l-Semerkandî)*. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1993.

- Ebüsşuûd, Muhammed b. Mustafa. *İrşâdü'l-akli's-selîm ila mezâyâyî kitabi'l-Kerîm*. 9 cilt. Beyrut: Dâru ihyâit-turâsi'l-Arabî.
- Gündüz, Şinasi. *Mitoloji ve İnanç Arasında*. Samsun: Etüt Yayınları, 1998.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam'a Giriş*. Trc. Cemal Aydın. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- İbn Âşûr, Muhammed b. Muhammed Tahir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 cilt. Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1984.
- İbn Habib, Muhammed b. Habib. *el-Muhabber*. Beyrut: Dâru'l-âfâki'l-cedîde, ts.
- İbn Habib, Muhammed b. Habib. *el-Munammak fî ahbâri Kureyş*. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1985.
- İbn Kuteybe, Ebâ Muhammed b. Abdullah b. Müslim. *el-Maârif*. Kahire: 1992.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem b. Ali. *Lisânu'l-Arab*. 15 cilt. Beyrut: Dâru's-sadr, 1414.
- İkbal, Muhammed. *Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*. Trc. Ahmet Asrar. İstanbul: Birleşik Yayınları, ts.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. Trc. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Kaya, Remzi. "Vahiy öncesi Hicaz' da Müşrik Arapların İnanç Esasları". *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu Bildirileri (İstanbul, 01-03 Temmuz 2011)*. Ed. Mevlüt Güngör. 123-136. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Koçyiğit, Tahsin. "Asabiyetten Uhuvvete -Medine'de Hz. Peygamber'in İslam Kardeşliğine Dayalı Bir Toplum Oluşturma Stratejisi Üzerine-". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/41 (2015): 9-41.
- Kurt, Abdurrahman. *İslam'ın İlk Döneminde İmanın Toplumsal Yansıması*. Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zilâli'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'ş-Şuruk, 1412.
- Macit, Nadim. "Kur'an'a Göre Şirk". Doktora Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi, 1991.
- Özler, Mevlüt. *İslam Düşüncesinde Tevhid*. İstanbul: Nun Yayınları, 1995.
- Öztürk, Resul. "İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru ve Bu Tasavvurun İslam'ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/2 (2008): 133-157.

- Öztürk, Yaşar Nuri. *Din Maskeli Allah Düşmanlığı Şirk ve Şirke Tepkinin Felsefeleşmesi: Deizm*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2013.
- Polat, Fethi Ahmet. “Mekki Surelerde Müşriklere Yönelik Eleştiriler”. *Kur'an Nüzulünün Mekke Dönemi Sempozyumu Bildirileri (Çorum, 29 Haziran - 01 Temmuz 2012)*. Ed. Mesut Okumuş. 145-168. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Rafsanjani, Haşimi – Bahoner, Cevad, - Nasr, Seyyid Hüseyin. *İslam Öncesi Cahiliyye ve Günümüzde Din Gerçeği*. Trc. Hasan Çiftçi - Nimet Yıldırım. Erzurum: İhtar Yayınları.
- Rahman, Fazlur. *Ana Konularıyla Kur'an*. Trc. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-ğayb*. 32 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâs, 1420.
- Sarıcık, Murat. *İnanç ve Zihniyet Olarak Cahiliyye*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2011.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. *Din Fenomenolojisi (Dinlerin Mahiyeti ve Tezahur Şekilleri)*. Isparta: Fakülte Kitapevi, 2011.
- Taberî, Ebû Ca'fer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Târîhu't-Taberî*. 11 cilt. Beyrut: Dâru't-turâs, 1387.
- Tantâvî, Muhammed Seyyid. *et-Tefsîru'l-vâsid li'l-Kur'âni'l-Kerim*. 15 cilt. Mısır: Dâru nahda.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizi*. 5 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Topaloğlu, Bekir. *İslam Kelamcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı*. Ankara: Diyanet İşler Başkanlığı Yayınları, 1979.
- Ulutürk, Veli. *Kur'an-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*. İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2007.
- Yalar, Mehmet. “Din Faktörü Işığında Cahiliye Şiirine Bir Bakış”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2006): 19-43.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, 2007.
- Zuhayli, Vehbe. *et-Tefsîru'l-münîr*. 30 cilt. Dimeşk: Dâru'l-fikr, 2009.

